

Ηλίας Α. Κουρλιούρος

Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου

Οικονομική γεωγραφία
της παραγωγικής αναδιάρθρωσης
και της άνισης ανάπτυξης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

Η οικονομική παγκοσμιοποίηση υπό το πρίσμα της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας¹

17.1. Εισαγωγή

Είναι δυνατόν να εγγυηθούμε σε όλους ίση πρόσβαση στην Coca-Cola, αλλά δεν είναι δυνατόν να έχουν όλοι την ίδια πρόσβαση στη La Scala του Μιλάνου (Hobsbawm 2000: 83).

Η παγκοσμιοποίηση είναι μια αμφιλεγόμενη έννοια που γίνεται αντιληπτή και ερμηνεύεται με πολύ διαφορετικό τρόπο από διαφορετικά άτομα και οργανώσεις και που έχει βρεθεί κατά τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο μεγάλου θεωρητικού και πολιτικού ενδιαφέροντος.² Όπως κάθε έννοια του συρμού, έτσι και η παγκοσμιοποίηση τείνει να αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μανιχαϊστικών λογικών που υπεραπλουστεύοντας τις περίπλοκες πτυχές και διαστάσεις της αποκρύπτουν την πραγματική της φύση. Στη μια άκρη του φάσματος βρίσκονται οι ένθερμοι θιασώτες της παγκοσμιοποίησης κατά τους οποίους η ομοιογενοποιητική δυναμική της δημιουργεί ένα νέο, ενιαίο «κόσμο χωρίς σύνορα», ένα «παγκόσμιο χωριό» που καταργεί την έννοια της γεωγραφικής διαφοροποίησης και ανισότητας στην κατανομή της ανάπτυξης – που καταργεί σε τελική ανάλυση τη γεωγραφία (Ohmae 1990, 1995, O'Brien 1992). Στην οπτική αυτή, το «τοπικό» απορροφάται και εξαφανίζεται μέσα στο «παγκόσμιο». Στην αντίθετη άκρη του φάσματος βρίσκονται οι σκεπτικιστές, αυτοί που υποστηρίζουν πως παρά τις όποιες αλλαγές τίποτε πραγματικά νέο δεν συμβαίνει στον τρόπο που λειτουργεί σήμερα ο αναπτυγμένος καπιταλισμός σε διεθνές επίπεδο (Hirst & Thompson 1996). Στην οπτική αυτή, το «τοπικό» διατηρεί την αυτοτέλειά του έναντι του «παγκόσμιου».

Όπως θα φανεί στην ανάλυση που ακολουθεί, η κριτική Οικονομική Γεωγραφία συνέβαλε στην οριοθέτηση των συζητήσεων με τη δημιουργία εμπεριστατωμένων εννοιολογικών πλαισίων που βοηθούν στην ανασκευή ουσιαστικών πτυχών της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Στο επίκεντρο της κριτικής προβληματικής βρίσκεται

1. Το υλικό που περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο αυτό είχε παρουσιαστεί το 2004 σε επιστημονικό συνέδριο του Διεπιστημονικού Ινστιτούτου Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ), που τα πρακτικά του δημοσιεύτηκαν σε επιμέλεια των Η. Ευθυμίου και Μ. Μοδινού.

2. Η ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την παγκοσμιοποίηση και τις διάφορες πτυχές της είναι τεράστια και διαρκώς διευρύνεται με νέους τίτλους. Τελείως ενδεικτικά βλ. Amin & Thrift (eds.) 1994, Hirst & Thompson 1996, Bennett & Estall (eds.) 1991, Daniels & Lever (eds.) 1997, Dicken 1998, Johnston *et al.*, (eds.) 1996, Μπεκ 1999, Βεργόπουλος 1999, Αλμπάνης 1998, Χαραλάμπης 1998, Μελός 1999, Μασμανίδης 2000, Lafontaine & Müller 1999, Πελαγίδης, (επιμ.) 2000, Ρώμας (επιμ.) 2001, Γκίντενς 2002, Κόλλιας κ.ά. 2003, Κοτζιάς 2003, Ευθυμίου και Μοδινός (επιμ.) 2002.

η προσέγγιση των γεωγραφιών της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης που συνδέουν τους επιμέρους τόπους σε παγκόσμια δίκτυα στρατηγικού ελέγχου της οικονομικής εξουσίας και της πολιτικής δύναμης (Peet & Thrift, eds., 1989, Lee & Wills, eds., 1997, Massey 2000, Hardt & Negri 2002, Sassen 1996, 2001, Λεοντίδου 2002). Η ανάλυση που ακολουθεί ανιχνεύει βασικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης μέσω μιας διανοητικής διαδρομής σε κομβικές απόψεις Οικονομικής Γεωγραφίας και συγγενών ρευμάτων σκέψης που εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο της κριτικής πολιτικής-οικονομικής προσέγγισης.

17.2. Κυρίαρχες αφηγήσεις της παγκοσμιοποίησης

Για πολλούς αναλυτές, ο όρος «παγκοσμιοποίηση» υποδηλώνει την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των επιμέρους χωρών του πλανήτη τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό-ρυθμιστικό και πολιτιστικό επίπεδο. Στο οικονομικό επίπεδο, η παγκοσμιοποίηση εκδηλώνεται ως η αυξανόμενη ελευθερία του κεφαλαίου και στις τρεις κύριες μορφές του (χρηματικό, εμπορικό, παραγωγικό) να διαπερνά τα εθνικά σύνορα και να επενδύεται εκεί που παρουσιάζονται ευνοϊκότερες συνθήκες κερδοφορίας. Το χρηματικό κεφάλαιο αποτελεί την πλέον κινητική μορφή κεφαλαίου μέσω της λειτουργίας των διεθνών χρηματιστηρίων και της ηλεκτρονικής δικτύωσης μεταξύ τους, πράγμα που επιτρέπει τεράστιο όγκο συναλλαγών σε ελάχιστο χρόνο (Thrift 1996, Leyshon & Thrift 1997). Το εμπορικό κεφάλαιο διακινείται μέσω του παγκόσμιου εμπορίου, που κατά τον Krugman (1991a) έχει σήμερα πολύ περισσότερο φιλελευθεροποιηθεί σε σχέση με το παρελθόν. Το παραγωγικό κεφάλαιο διακινείται μέσω των ξένων άμεσων επενδύσεων (ΞΑΕ) των πολυεθνικών εταιρειών και της διαμόρφωσης διεθνών υπεργολαβικών δικτύων (Clark 1993, Clegg 1997, Dicken 1999). Στο πολιτικό-ρυθμιστικό επίπεδο, η παγκοσμιοποίηση εκδηλώνεται με τη συρρίκνωση του ρυθμιστικού ρόλου των εθνικών κρατών και την αυξανόμενη σημασία διακρατικών θεσμών ρύθμισης και συντονισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων (Scott 2000: 10) – θεσμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η NAFTA,³ η ASEAN,⁴ η APEC,⁵ η MERCOSUR.⁶ Όπως υποστηρίζει ο Gilpin (2000), καμιά οικονομία σήμερα, οσοδήποτε αναπτυγμένη και αν είναι, δεν είναι πραγματικά ανεξάρτητη και καμιά κυβέρνηση δεν μπορεί να χαράξει εθνική οικονομική πολιτική χωρίς να λάβει σοβαρά υπόψη της το διεθνές περιβάλλον. Στο πολιτιστικό επίπεδο η παγκοσμιοποίηση εκδηλώνεται με τη διάχυση κοινών καταναλωτικών και πολιτιστικών προτύπων και συμπεριφορών μέσω της δορυφορικής τηλεόρασης, των ιδιωτικών εταιριών παραγωγής πολιτιστικών προϊόντων (DVDs, Videos, CDs, Films, κ.λπ. – αμερικανικής κυρίως προέλευσης) και φυσικά μέσω του διαδικτύου. Οι πιο πάνω

3. North American Free Trade Association.

4. Association of South Eastern Asian Nations (Dicken 1999: 104, 111).

5. Asia-Pacific Economic Cooperation (Dicken 1999: 111).

6. Οικονομική ένωση χωρών της Λατινικής Αμερικής (Dicken 1999: 334).

πτυχές παγκοσμιοποίησης είναι όντως υπαρκτές παρ' όλο που η σημασία που τους αποδίδεται αγγίζει πολλές φορές την υπερβολή, που λίγο απέχει από την καταστροφολογία (βλ. πχ Ραμονέ 1998).

Η συζήτηση για την παγκόσμια οικονομία, τη λειτουργία της και τις γεωγραφικές της πτυχές δεν είναι φυσικά νέα. Είχε ήδη ξεκινήσει στις αρχές του 20ού αιώνα με έργα όπως την εργασία του Λένιν (1976) για τον ιμπεριαλισμό και της Luxemburg (1970) για τη συσσώρευση κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Η πρόσφατη ωστόσο αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για την παγκοσμιοποίηση εξηγείται από τους ακόλουθους παράγοντες (βλ. Ohmae 1990, 1995, Dicken *et al.* 1997: 160, Amin & Thrift 1997: 148-9):

(1) Τη ραγδαία εξέλιξη των νέων ηλεκτρονικών τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας, καθώς και την τεχνολογική βελτίωση των μέσων μεταφοράς, που έχουν ως συνέπεια τη δραματική μείωση του κόστους διακίνησης υλικών, ανθρώπων και πληροφοριών (Dicken 1998: 151-4).

(2) Τον αυξανόμενο συγκεντρωτισμό των χρηματοοικονομικών θεσμών διαμέσου των οποίων δημιουργούνται, κατανέμονται και χρησιμοποιούνται τα κεφάλαια, και τη συνακόλουθη επικυριαρχία μιας εικονικής «οικονομίας συμβόλων», ή «οικονομίας χαρτιών», πάνω στην πραγματική οικονομία της παραγωγής. Οι διεθνείς ηλεκτρονικές ροές του χρηματικού κεφαλαίου σχετίζονται πολύ λιγότερο με τις πραγματικές ανάγκες χρηματοδότησης της υλικής παραγωγής στις διάφορες περιοχές της γης και πολύ περισσότερο με τις κερδοσκοπικές κινήσεις ενός παγκόσμιου «ηλεκτρονικού κοπαδιού» (Φρίντμαν 2001). Ο όρος «οικονομία καζίνο» (Harrison & Bluestone 1988) αποδίδει ακριβώς τη σχετική αυτονομία του χρηματικού από το παραγωγικό κεφάλαιο και την επικυριαρχία της βραχυπρόθεσμης οππορτουλιστικής λογικής του πρώτου έναντι της μακροπρόθεσμης στρατηγικής λογικής του δεύτερου.

(3) Την αυξανόμενη σημασία των άυλων εισροών (επιστημονική γνώση και καινοτομία) στις οικονομικές δραστηριότητες των αναπτυγμένων χωρών (Storper & Walker 1989, Storper 1997). Οι εθνικές οικονομίες μετασχηματίζονται από «οικονομίες υλικών πόρων» (resources-based economies) σε «οικονομίες της γνώσης» (knowledge-based economies) ή «μαθησιακές οικονομίες» (learning economies – Lundvall & Johnson 1994, Lundvall & Borras 1997, Lundvall, ed., 1992). Παρατηρείται διεθνοποίηση της E&A και ταχύτατη διάχυση νέων τεχνολογικών εφαρμογών τόσο στις διαδικασίες παραγωγής όσο και στα προϊόντα (Narula & Zanfei 2003).

(4) Την επέκταση της δράσης των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των πολυεθνικών δικτύων επιχειρήσεων που είναι οι κύριοι φορείς της οικονομικής παγκοσμιοποίησης (Hymer 1976, 1979, Clegg 1997, Dicken 1999, Dunning 1979, 1980, 1989, 1995, Dunning, ed., 1971, Dunning & Pearce 1981). Παρατηρείται αυξανόμενος έλεγχος των χρηματοοικονομικών ροών, των τεχνολογιών αιχμής και των αγορών από πολυεθνικές επιχειρήσεις, η λειτουργία των οποίων διευκολύνεται από τις τεχνολογικές επαναστάσεις στις μεταφορές και επικοινωνίες.

(5) Την ανάδυση μιας κοινής καταναλωτικής συμπεριφοράς και κουλτούρας που συνενώνει κάτω από κοινές καταναλωτικές αξίες διαφορετικούς λαούς και περιοχές του πλανήτη.

(6) Την ένταση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές για την προώθηση-προβολή της εικόνας τους με στόχο την προσέλκυση επενδύσεων (place-marketing, place-competition).

(7) Την αύξηση των βαθμών χωροθετικής ελευθερίας του κεφαλαίου στις επενδυτικές του αποφάσεις (footloose investments), πράγμα που σημαίνει κατάργηση των γεωγραφικών εμποδίων και πραγματοποίηση επενδύσεων στις περιοχές εκείνες που παρουσιάζουν ευνοϊκότερες προοπτικές συσσώρευσης. «Αποεδαφικοποίηση» (de-territorialization) της παραγωγής με την έννοια της διάνοιξης ενός πολύ μεγαλύτερου φάσματος εναλλακτικών τόπων εγκατάστασης των παραγωγικών επενδύσεων σε σχέση με το παρελθόν.

(8) Την αύξουσα ασυμβατότητα ανάμεσα στις τάσεις απασχόλησης στη βιομηχανία των αναπτυγμένων χωρών από τη μια και στις τάσεις της βιομηχανικής παραγωγής από την άλλη (Healey & Ilbery 1990: 7). Συγκεκριμένα, στις αναπτυγμένες χώρες η πραγματική αξία των βιομηχανικών εκροών διαρκώς αυξάνεται, ενώ παράλληλα μειώνονται οι θέσεις βιομηχανικής απασχόλησης και ειδικότερα οι θέσεις ανειδίκευτης εργασίας. Με άλλα λόγια, όλο και λιγότεροι αλλά περισσότερο εξειδικευμένοι εργαζόμενοι παράγουν όλο και περισσότερη προστιθέμενη αξία (jobless growth), πράγμα που γίνεται δυνατό με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω της αυξανόμενης ενσωμάτωσης τεχνολογικών καινοτομιών και εισροών γνώσης και πληροφορίας στα βιομηχανικά συστήματα των αναπτυγμένων χωρών.

(9) Τέλος, συνέπεια του παραπάνω χαρακτηριστικού είναι το γεγονός ότι οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στο κόστος ανειδίκευτης ή μισοειδικευμένης εργασίας γίνονται όλο και λιγότερο σημαντικές στη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων των αναπτυγμένων χωρών, σε αντίθεση με τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στην τεχνολογική υποδομή, στην υψηλής εξειδίκευσης εργασία και στις εξελιγμένες υπηρεσίες παραγωγού (Feldman 1994).

Για τον Giddens (1990), η παγκοσμιοποίηση είναι μια από τις πιο ορατές συνέπειες της νεωτερικότητας και προϋποθέτει μια ριζική αναδιάταξη του χρόνου και του χώρου στην κοινωνική ζωή – «αποστασιοποίηση του χρόνου και του χώρου» (time-space distanciation). Οι τεχνολογικές εξελίξεις στα παγκόσμια δίκτυα παραγωγής και ανταλλαγής πληροφοριών ελαχιστοποιούν τον έλεγχο των τοπικών συνθηκών στη ζωή των ανθρώπων, καθώς γεγονότα και διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα σε παγκόσμιο επίπεδο μπορεί να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις τοπικές συνθήκες. Η εμπειρία των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων δεν συμπίπτει πλέον με το χώρο στον οποίο συμβαίνουν: Η παγκοσμιοποίηση αφορά την τομή της «παρουσίας» με την «απουσία» και τη σύμπλεξη ανάμεσα σε κοινωνικά γεγονότα και κοινωνικές σχέσεις που βρίσκονται «σε απόσταση» από τοπικές χωρο-χρονικές αναφορές (Giddens 1991: 21). Για έναν άλλο σημαντικό μελετητή της παγκοσμιοποίησης, τον Harvey, η παγκοσμιοποίηση κατά την εποχή της μετανεωτερικότητας εκφράζει τη μεταβαλλόμενη εμπειρία μας για το χώρο και το χρόνο – «συμπίεση του χωρο-χρόνου» (space-time compression – βλ. Harvey 1995: 284-307). Η συμπίεση αυτή εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο στη δημιουργία μιας

ενιαίας ηλεκτρονικής παγκόσμιας κεφαλαιαγοράς η λειτουργία της οποίας καταργεί τόσο τη γεωγραφική απόσταση στη διακίνηση των κεφαλαίων όσο και το χρονικό διάστημα που απαιτείται, καθώς η διακίνηση αυτή πραγματοποιείται ακαριαία μέσω των τηλεπικοινωνιακών δορυφόρων και των δικτύων Η/Υ.

Άλλοι μελετητές, αντίθετα, κρατούν μια πιο μετριοπαθή και σκεπτικιστική στάση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση (βλ. π.χ. Hirst & Thompson 1996). Κατ' αυτούς, παρά τις αλλαγές, τίποτε πραγματικά νέο δεν συμβαίνει στον τρόπο που λειτουργεί σήμερα ο καπιταλισμός, πέρα από το ότι έχει ενισχυθεί η τάση διεθνοποίησής του, που έτσι κι αλλιώς πάντα ήταν υπαρκτή. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται είναι τα ακόλουθα:

(1) Το σημερινό επίπεδο διεθνοποίησης της οικονομίας δεν είναι πρωτοφανές αλλά έχει παρατηρηθεί κατά το παρελθόν και ειδικά κατά την περίοδο 1870-1914.

(2) Οι πραγματικά διεθνικές εταιρείες είναι ελάχιστες, ενώ οι πολύ περισσότερες πολυεθνικές έχουν στην ουσία εθνική βάση και κουλτούρα.

(3) Η κινητικότητα του κεφαλαίου που υλοποιείται μέσω των ροών ΞΑΕ είναι κοινωνικά και γεωγραφικά άνιση σε παγκόσμιο επίπεδο: περιορίζεται ανάμεσα στις αναπτυγμένες χώρες της «τριάδας» –των επονομαζόμενων «G3» (ΗΠΑ-ΕΕ-Ιαπωνία)– και σε έναν ακόμα μικρό αριθμό νέων βιομηχανικών χωρών, σε ποσοστό πάνω από 70% των συνολικών ΞΑΕ, αποκλείοντας έτσι από την παγκοσμιοποίηση ένα σημαντικό τμήμα του πλανήτη και του πληθυσμού του.

(4) Ένα όχι αμελητέο ποσοστό των ροών του διεθνούς εμπορίου αφορά συναλλαγές που λαμβάνουν χώρα στα εσωτερικά δίκτυα των πολυεθνικών εταιρειών (Dunning & Reare 1981, Hood & Young 1983, Gray 1999) και όχι πραγματικό εμπόριο μεταξύ χωρών.

(5) Οι παγκόσμιες αγορές δεν είναι κατά κανέναν τρόπο πραγματικά απελευθερωμένες, καθώς υπόκεινται στις πιέσεις των ισχυρών οικονομικών δυνάμεων.

Η αύξουσα διεθνοποίηση των ροών κεφαλαίου δεν αναιρεί το γεγονός ότι η πραγματική παραγωγή λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα εθνικά/εδαφικά πλαίσια, και συνεπώς ο ρόλος των εθνικών ρυθμιστικών πολιτικών εξακολουθεί να είναι σημαντικός για τον συντονισμό των «εδαφικοποιημένων» παραγωγικών διαδικασιών (π.χ. εθνικές/περιφερειακές πολιτικές για την Ε&Α και την καινοτομία, την αναβάθμιση του κοινωνικού κεφαλαίου, τη δημιουργία υποδομών, την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη κ.λπ.).

17.3. Γεωγραφικές φαντασίες της ομοιογενοποιητικής παγκοσμιοποίησης

Μια σημαντική παρακαταθήκη που άφησε ο Διαφωτισμός στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό, είναι η πεποίθηση ότι η παγκόσμια κοινότητα αποτελεί ανώτατη αξία και σκοπό του υψηλότερου ηθικού αγώνα (McGrew 2003: 99). Η πίστη στη δύναμη του ορθού λόγου, στην αντικειμενικότητα της επιστήμης και στα επιτεύγματα της τεχνολογίας αποτέλεσε τη βάση αυτού του ομοιογενοποιητικού νεωτερικού σχεδιασματος

που προσέβλεπε σε μια παγκόσμια νομοτελειακή-γραμματική πορεία των ανθρωπινων κοινωνιών προς την πρόοδο, την ευημερία και την από κοινού απόλαυση των αγαθών του πολιτισμού. Στη βάση του νεωτερικού αυτού σχεδιάσματος βρίσκεται η παραδοχή ότι οι άνθρωποι σε όλες τις χώρες της γης και σε όλες τις ιστορικές περιόδους έχουν τις ίδιες ανάγκες και προσδοκίες, και οι δράσεις τους υποκινούνται από τις ίδιες οικουμενικές και αναλλοίωτες αξίες (ισότητα, ελευθερία, δικαιοσύνη).

Τα δυο μεγάλα χειραφετητικά κινήματα και ιδεολογίες της νεωτερικής εποχής, ο φιλελευθερισμός και ο μαρξισμός, μοιράζονται από κοινού την κληρονομιά αυτή, παρότι καθένα την ερμηνεύει θεωρητικά και την οικειοποιείται ιδεολογικά και πολιτικά με διαφορετικό τρόπο. Πρωταρχικός τους στόχος είναι να απελευθερώσουν τις κοινωνίες από τις δομές εκείνες που στέκονται εμπόδιο στην πορεία προς την επίτευξη των παραπάνω οικουμενικών αξιών. Για το μεν φιλελευθερισμό η δομή αυτή είναι το κράτος, το οποίο μέσω των παρεμβατικών του πολιτικών φέρνει εμπόδια στη λειτουργία των αυτοματισμών των ελεύθερων αγορών, που υποτίθεται ότι εξασφαλίζουν την παγκόσμια οικονομική ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη μέσω της ισόρροπης κοινωνικής και γεωγραφικής κατανομής του παραγόμενου πλούτου. Για το δε μαρξισμό η δομή αυτή είναι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, που μέσω της ιδιωτικής ιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος στέκονται εμπόδιο στην πραγμάτωση μιας παγκόσμιας αταξικής κοινωνίας ελεύθερων και αυτοδιοικούμενων παραγωγών. Κάτω από τη θεμελιώδη αυτή διαφορά ανάμεσα στις δύο νεωτερικές μεγάλες αφηγήσεις βρίσκεται ο κοινός πυρήνας ενός παγκόσμιου ομοιογενοποιητικού οράματος, ενός παγκόσμιου ομοιογενοποιητικού κοινωνικού μεγα-σχεδιασμού.

17.3.1. Η παρακαταθήκη του Διαφωτισμού – Ο φιλελευθερισμός

Η φιλελεύθερη μεγάλη αφήγηση βρίσκει τον καλύτερό της σύγχρονο εκφραστή στο πρόσωπο του Fransis Fukuyama, που με το πολυσυζητημένο έργο του *Το Τέλος της Ιστορίας* επιχειρεί να εδραιώσει φιλοσοφικά την ιδεολογική ηγεμονία του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού μετά την πτώση του ιστορικού του αντίπαλου δέους, του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Για τον Fukuyama, η παγκόσμια οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση εμποδίζεται από τη σύγκρουση των δυο μεγάλων ιδεολογιών της νεωτερικής εποχής –του φιλελευθερισμού και του μαρξισμού– σύγκρουση που αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της νεότερης ιστορίας. Υιοθετώντας μια χεγκελιανή διαλεκτική προσέγγιση, υποστηρίζει ότι η Ιστορία αποτελεί μια αλληλουχία συστημάτων πολιτικών πεποιθήσεων (ιδεολογιών) «οι οποίες εκφράζουν διαφορετικές απόψεις για τις θεμελιώδεις αρχές που στηρίζουν την κοινωνική τάξη» (Fukuyama, οπ. αναφ. Held 2003: 42). Η εξέλιξη των ιδεολογιών ακολουθεί μια τελεολογική πορεία από το μερικό στο καθολικό, που σήμερα, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και την επικράτηση του φιλελευθερισμού, έχει φθάσει στο τελευταίο και οριστικό της στάδιο. Μην έχοντας πλέον υπόβαθρο ιδεολογικών συγκρούσεων, η Ιστορία, με τη μορφή που τη γνωρίσαμε, οδηγείται στο τέλος της. Κατά τον Fukuyama, οι ιδεολογίες που επιβιώνουν ακόμα –π.χ. εκείνες που συνδέονται με θρησκευτικά κινήματα όπως

το Ισλάμ ή με εθνικιστικά κινήματα— αποτελούν ατελείς ιδεολογίες χωρίς οικουμενική εμβέλεια και συνεπώς δεν είναι σε θέση να αμφισβητήσουν την παγκόσμια ηγεμονία της φιλελεύθερης ιδεολογίας, η οποία εξασφαλίζει συνθήκες ολοκλήρωσης τόσο στην παγκόσμια οικονομία όσο και στην πολιτική διακυβέρνηση. Η πολιτική, με τη συμβατική έννοια, θα μεταβληθεί σε μια επέκταση των ρυθμιστικών μηχανισμών της αγοράς και ο ιδεαλισμός θα αντικατασταθεί από το οικονομικό μάνατζμεντ και τη λύση των τεχνικών προβλημάτων με σκοπό την ικανοποίηση του καταναλωτή (ibid.: 44).

Η βασική οικονομική θεωρία της ομοιογενοποιητικής παγκοσμιοποίησης είναι η θεωρία του διεθνούς εμπορίου στην παλιότερη (ρικαρντιανή) και στη νεότερη εκδοχή της. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση υποστηρίζει ότι η παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση πραγματοποιείται μέσω της ισότιμης αλληλεξάρτησης των επιμέρους εθνικών οικονομιών στο πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου. Η προσέγγιση αναπτύχθηκε αρχικά από τους Eli Heckscher και Bertil Ohlin (1933), ενώ στους πιο γνωστούς σύγχρονους υποστηρικτές της περιλαμβάνεται ο νεορικαρντιανός Αμερικανός Οικονομολόγος –και νεόκοπος Οικονομικός Γεωγράφος– Paul Krugman (1991, 1991a, 1995, 1996, 2000). Σύμφωνα με τη θεωρία, ο κινητήριο μοχλός του διεθνούς εμπορίου είναι η ρικαρντιανή αρχή του «συγκριτικού πλεονεκτήματος» (comparative advantage): Κάθε χώρα εξειδικεύεται στην παραγωγή εκείνων των προϊόντων που παράγει φθηνότερα από άλλες, τα οποία και τα εξάγει σ' αυτές, ενώ εισάγει τα προϊόντα εκείνα που άλλες χώρες παράγουν φθηνότερα από αυτήν. Όλες οι χώρες, συνεπώς, εμπλέκονται σ' ένα δίκτυο διεθνούς εμπορικής αλληλεξάρτησης στο οποίο όλοι είναι κερδισμένοι. Όπως γράφει ο Krugman (2000: 50), το διεθνές εμπόριο δεν είναι ένα παιχνίδι «μηδενικού αθροίσματος» (zero sum game), ένα παιχνίδι δηλαδή που όταν κάποιος κερδίζει κάποιος άλλος κατ' ανάγκη χάνει.

Η θεωρία διεθνούς εμπορίου έχει αμφισβητηθεί από πολλές πλευρές. Κατά τον Chomsky (1997: 15) οι κανόνες του παιχνιδιού τίθενται κατ' εξοχήν από τις χώρες ή τους συνασπισμούς χωρών που ελέγχουν τα κέντρα οικονομικής δύναμης και εξουσίας και εκφράζουν τα δικά τους γεωοικονομικά και γεωπολιτικά συμφέροντα – εμπεριέχουν δηλαδή εγγενώς σχέσεις ισχύος και ανισότητας. Ακόμα, το εξαγωγικό εμπόριο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών ελέγχεται σε σημαντικό βαθμό από πολυεθνικές επιχειρήσεις, ενώ ένα όχι αμελητέο ποσοστό του παγκόσμιου εμπορίου αφορά εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό δίκτυο δραστηριοτήτων των πολυεθνικών επιχειρήσεων, όπως και πιο πάνω σημειώθηκε. Ο Gray (1999:129) εκτιμά το ποσοστό αυτό περίπου στο 25% της αξίας των παγκόσμιων εμπορικών ροών, ένα ποσοστό δηλαδή διόλου αμελητέο.

Πέρα ωστόσο από τις όποιες θεωρητικές αντιδικίες, τα ίδια τα γεγονότα έδωσαν τη δική τους σκληρή εκδοχή: Η δραματική επίθεση στα κατ' εξοχήν ισχυρά σύμβολα της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, τους δίδυμους πύργους του World Trade Center στη Νέα Υόρκη την 11η Σεπτεμβρίου 2001, παρέσυρε στα συντρίμια τους όχι μόνο ανθρώπινες ζωές αλλά και τις ειδυλλιακές ομοιογενοποιητικές αφηγήσεις, υψώνοντας «νέα σύνορα» στον παγκόσμιο γεωπολιτικό χάρτη και πυροδοτώντας νέους κύκλους εντάσεων, στρατιωτικής βίας και γενικευμένης διακινδύνευσης, πριν καλά

καλά κοπάσουν οι πανηγυρισμοί της Δύσης για την πτώση του «Τείχους του Βερολίνου» και την εδραίωση της «αυτοκρατορίας» (Hardt & Negri 2002). Τυφλό χτύπημα των φονταμενταλιστών του Μπιν Λάντεν; Εκδίκηση των αδικημένων του παγκόσμιου Νότου ενάντια στην υπεροπτική ηγεμόνευση της υπερδύναμης; Συμβολική έναρξη του Γ΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αυτή τη φορά ως «σύγκρουση πολιτισμών» σύμφωνα με τις δυσοίωνες προβλέψεις του Huntington (1997); Αναγκαίο επακόλουθο ενός μοντέλου νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης κατά το οποίο το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού απολαμβάνει το 86% του παγκόσμιου ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, το 82% της αξίας των παγκόσμιων εξαγωγών, το 68% των άμεσων ξένων επενδύσεων και το 93% του συνολικού αριθμού χρηστών του διαδικτύου (UNDP 1999); Όποια εκδοχή και αν επιλέξει κανείς ως ερμηνευτικό σχήμα, γεγονός αδιαμφισβήτητο παραμένει ότι η 11η Σεπτεμβρίου σηματοδοτεί μια πραγματικότητα κατά την οποία η ανθρωπότητα είναι ακόμα πολύ μακριά από το «τέλος της ιστορίας» (αλλά και από το «τέλος της γεωγραφίας», όπως θα δούμε παρακάτω).

17.3.2. Η παρακαταθήκη του Διαφωτισμού – Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Δεν ήταν όμως ο φιλελευθερισμός η μόνη μεγάλη αφήγηση και γεωγραφική φαντασία της ομοιογενοποιητικής παγκοσμιοποίησης. Καμιά περιγραφή της σημερινής φάσης της παγκοσμιοποίησης δεν θα ήταν πιο περιεκτική από αυτήν που κατέγραψαν οι Μαρξ και Ένγκελς στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ενάμιση αιώνα πριν:

Η ανάγκη μιας διαρκώς διευρυνόμενης αγοράς για τα προϊόντα της καταδιώκει την αστική τάξη πάνω σε όλη την επιφάνεια της γης. Πρέπει να εξαπλωθεί παντού, να εγκατασταθεί παντού, να εγκαθιδρύσει διασυνδέσεις παντού [...] Όλες οι παλιότερα ιδρυμένες εθνικές βιομηχανίες έχουν καταστραφεί ή καταστρέφονται καθημερινά. Αντικαθίστανται από νέες βιομηχανίες των οποίων η δημιουργία γίνεται ζήτημα ζωής και θανάτου για όλα τα πολιτισμένα έθνη, από βιομηχανίες που δεν επεξεργάζονται πλέον ντόπιες πρώτες ύλες αλλά πρώτες ύλες που έρχονται από τις πλέον απομακρυσμένες ζώνες, από βιομηχανίες των οποίων τα προϊόντα καταναλώνονται όχι μόνο τοπικά αλλά σε κάθε γωνιά της γης. Στη θέση των παλιών αναγκών που ικανοποιούνταν από τα προϊόντα της υπαίθρου βρίσκουμε νέες ανάγκες, που η ικανοποίησή τους απαιτεί προϊόντα που παράγονται σε μακρινούς τόπους και κλιματολογικά περιβάλλοντα. Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής απομόνωσης και αυτάρκειας βρίσκουμε αλληλεπιδράσεις προς κάθε κατεύθυνση, παγκόσμια αλληλεξάρτηση των εθνών.

Ωστόσο, τόσο το ενοποιητικό σχεδιάσμα του φιλελευθερισμού όσο και αυτό του Μαρξ αποκλίνουν ριζικά από την πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης όπως τη βιώνει σήμερα ο πλανήτης μας και στην οποία, όπως σημειώνει η Λεοντίδου (2002: 181), «σίγουρα δεν προεξάρχει η επικοινωνία των λαών και η ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων, ιδεών, πολιτισμών και δραστηριοτήτων». Η παγκοσμιοποίηση βιώνεται σήμερα ως αντιφατική συνύπαρξη δύο διαφορετικών κόσμων – ενός κόσμου άνεσης, αφθονίας, ισχύος και αλαζονείας από τη μια και ενός κόσμου πάλης για επιβίωση, ανέχειας και κοινωνικού αποκλεισμού από την άλλη – κόσμων που συνυφαίνονται μεταξύ

τους σε σύνθετες αλληλεπικαλυπτόμενες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές γεωγραφίες, καθώς ο ένας διεισδύει στον άλλο με όλο και περισσότερους τρόπους (Taylor *et al.*, 1996: 1) παράγοντας και αναπαράγοντας τα αντιφατικά και καλειδοσκοπικά χωροοικονομικά και χωροκοινωνικά τοπία της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης τόσο στον παγκόσμιο χώρο όσο και σε εθνικές/περιφερειακές κλίμακες.

17.4. Η συμβολή της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας: διαφοροποιητική παγκοσμιοποίηση και άνιση χωρική ανάπτυξη

Κατά τη δεκαετία του 1970 αναδύεται ένα νεομαρξιστικό-στρουκτουραλιστικό ρεύμα αναλύσεων της άνισης ανάπτυξης του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα, που άσκησε μεγάλη επίδραση στο χώρο της ριζοσπαστικής γεωγραφικής διάνοησης και που έγινε ευρύτερα γνωστό με τον όρο «σχολή της εξάρτησης» (βλ. αναλυτικότερα κεφ. 9). Για τη σχολή αυτή, ο εκσυγχρονισμός των υπανάπτυκτων οικονομιών δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στην ανάπτυξη, όπως πρέσβευε η κυρίαρχη αναπτυξιακή φιλολογία της εποχής, αλλά στην «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» (development of underdevelopment), όπου η ανάπτυξη του «κέντρου» (των αναπτυγμένων χωρών και κύρια των ΗΠΑ) έχει ως αναγκαία συνθήκη την υπανάπτυξη της «περιφέρειας». Η εξάρτηση παίρνει τη μορφή μιας διαδικασίας γεωγραφικής μεταφοράς οικονομικού πλεονάσματος από την περιφέρεια προς το κέντρο μέσω του μηχανισμού της άνισης ανταλλαγής.

Μια άλλη ομάδα αναλύσεων έχει ως αφετηρία την έννοια του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και τη γεωγραφία των πολυεθνικών εταιρειών και δικτύων. Η έννοια του «Νέου Διεθνούς Καταμερισμού Εργασίας» (ΝΔΚΕ) χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Ladreit de Lacharriere (1969) και Cristian Palloix (1978) και υποδηλώνει τις αλλαγές που η τάση διεθνοποίησης του κεφαλαίου επιφέρει στους προσανατολισμούς και στις εξειδικεύσεις των επιμέρους εθνικών οικονομιών. Η έννοια αυτή έγινε προσφιλής με το έργο του Hymer (1976, 1979) και του Frobel και των συνεργατών του (Frobel *et al.* 1981). Η εν λόγω έννοια προϋποθέτει μια ιστορική διάσταση των αλλαγών – μια διάσταση κατά την οποία ένας παλιός ΔΚΕ αντικαθίσταται από έναν νέο. Ο Walton (1985) προσδιορίζει τρεις βασικές ιστορικές φάσεις εξέλιξης του ΔΚΕ: Η πρώτη φάση συμπίπτει με την πρώτη περίοδο της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας κατά την οποία οι αποικιοκρατικές χώρες αποσπούν, πολλές φορές με τη χρήση βίας, πρώτες ύλες από τις αποικιοκρατούμενες χώρες του «Νέου Κόσμου» για την τροφοδοσία της αναδύομενης βιομηχανίας της Ευρώπης καθώς και αγροτικά προϊόντα για τη διατροφή του γοργά αυξανόμενου πληθυσμού της. Η δεύτερη φάση του ΔΚΕ, που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα και το πρώτο μισό του 20ού, προσδιορίζεται από την εξάπλωση της βιομηχανίας στις χώρες του κέντρου (Δ. Ευρώπη και ΗΠΑ). Η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των χωρών της περιφέρειας δεν γίνεται πλέον με τη χρήση βίας αλλά μέσω του διεθνούς εμπορίου, που πραγματοποιείται με βάση τη ρικαρντιανή αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Ο ΔΚΕ στη φάση αυτή προσδιορίζεται με βάση το διπολικό σχήμα

«κέντρο-περιφέρεια», που ισοδυναμεί με τη λειτουργική διάκριση ανάμεσα στη βιομηχανία από τη μια, στην οποία εξειδικεύονται οι βιομηχανικές χώρες του κέντρου, και την εξόρυξη/αγροτική παραγωγή από την άλλη, στην οποία εξειδικεύονται οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της περιφέρειας, και την ανάπτυξη άνισων εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ τους. Η τρίτη φάση συνδέεται με την κρίση του φορντισμού και την έναρξη μιας περιόδου αναδιάρθρωσης που χαρακτηρίζεται από την αναζήτηση νέων διευθετήσεων στην παγκόσμια οικονομική σκηνή.

Πιο συγκεκριμένα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά, το διπολικό σχήμα «κέντρου-περιφέρειας» αρχίζει να διαφοροποιείται καθώς ένας νέος ΔΚΕ αρχίζει να αναπτύσσεται και να «επικάθεται» πάνω στον προηγούμενο. Στοιχεία αυτού του νέου ΔΚΕ είναι τα ακόλουθα: Πρώτο, παρατηρείται μια μετάβαση από κλειστές και σχετικά αυτάρκεις εθνικές οικονομίες σε ανοικτές οικονομίες (Frobel *et al.* 1980, Henderson 1989, Hamilton 1991, Barff 1996, Coffey 1997). Δεύτερο, παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση τόσο του αριθμού όσο και του ρόλου των πολυεθνικών επιχειρήσεων (Clegg 1997). Τρίτο, η εκμετάλλευση της περιφέρειας από τις χώρες του κέντρου δεν πραγματοποιείται τόσο μέσω του διεθνούς εμπορίου και της ρικαρντιανής αρχής του συγκριτικού πλεονεκτήματος, όπως στην προηγούμενη περίοδο, όσο κυρίως μέσω των ΞΑΕ που πραγματοποιούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις των χωρών του κέντρου σε ορισμένες χώρες της περιφέρειας. Η ροή επενδύσεων στις χώρες της περιφέρειας έχει μια διπλή συνέπεια: αφενός μεν τη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης στις χώρες του κέντρου (αποβιομηχάνιση), αφετέρου δε την ανάδυση μιας ομάδας νέων βιομηχανικών χωρών της περιφέρειας που με τη βοήθεια των ΞΑΕ και εσωτερικών διαρθρωτικών αλλαγών κατάφεραν να αναπτύξουν μια αξιόλογη ενδογενή βιομηχανική βάση, να ξεφύγουν από την κατηγορία των υπανάπτυκτων χωρών και να συγκροτήσουν μια νέα κατηγορία, τη λεγόμενη ημiperiφέρεια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (Wallerstein 1974). Η μεταφορά επενδύσεων από τις χώρες του κέντρου σ' αυτές της ημiperiφέρειας παίρνει κατά κύριο λόγο τη μορφή ίδρυσης παραγωγικών μονάδων έντασης κεφαλαίου που στεγάζουν τις συμβατικές φάσεις των παραγωγικών αλυσίδων, δηλαδή φάσεις που ενσωματώνουν τυποποιημένες τεχνολογίες παραγωγής και συνεπώς απαιτούν εισροές εργασίας μέσου ως χαμηλού επιπέδου εξειδίκευσης. Οι υψηλότερες δραστηριότητες στις αλυσίδες παραγωγής, όπως οι διευθυντικές, ερευνητικές, τεχνολογικές και χρηματιστικές δραστηριότητες (δηλ. το «κεντρικό νευρικό σύστημα» ελέγχου της παραγωγής), παραμένουν στις χώρες του κέντρου, ενώ τέλος οι κατώτατες φάσεις αποκεντρώνονται ακόμα περισσότερο με ιδρύσεις εργοστασίων-παραρτημάτων συναρμολόγησης (branch-plants) στις χώρες της περιφέρειας που διαθέτουν άφθονο, χαμηλόμισθο και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό – κυρίως γυναικείο (Fuentes & Ehrenreich 1987).

Κάτω απ' αυτές τις συνδυασμένες επιπτώσεις διαμορφώνεται ένας νέος ΔΚΕ που αντιστοιχεί σε μια πιο σύνθετη ιεραρχική δομή όπου οι χώρες κατατάσσονται όχι με βάση τον κυρίαρχο οικονομικό τους τομέα, όπως παλιότερα, αλλά με βάση τη φάση της διαδικασίας παραγωγής και εργασίας στην οποία εξειδικεύονται. Έτσι, στον ΝΔΚΕ διακρίνονται τρεις βασικές κατηγορίες χωρών: Μια πρώτη κατηγορία είναι

οι χώρες του κέντρου που εξειδικεύονται στις ανώτερες λειτουργίες της παραγωγής (E&A, σχεδιασμός νέων διαδικασιών και προϊόντων, παραγωγή και διακίνηση πληροφορίας, χρηματο-οικονομικός έλεγχος και διαχείριση της παραγωγής) και που απαιτούν εισροές εργασίας υψηλής ειδίκευσης και πυκνό σε πληροφορία, τεχνολογία και υποστηρικτικούς θεσμούς περιβάλλον. Μια δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι χώρες της ημιπεριφέρειας που εξειδικεύονται σε συμβατικές φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας υψηλού βαθμού τυποποίησης και μέσης ή χαμηλής ενσωματωμένης τεχνολογίας. Οι δραστηριότητες αυτές απαιτούν εισροές εργασίας συμβατικών ειδικοτήτων που αφενός είναι χαμηλότερου κόστους από αυτήν της προηγούμενης κατηγορίας, αφετέρου είναι σε θέση να διεκπεραιώσει (με ταχύρρυθμη τεχνική κατάρτιση και εκμάθηση) τα συμβατικά τεχνικά καθήκοντα που αντιστοιχούν στις ενδιάμεσες φάσεις των παραγωγικών αλυσίδων. Μια τρίτη, τέλος, κατηγορία αποτελούν οι χώρες της περιφέρειας που εξειδικεύονται κυρίως στις κατώτατες φάσεις των παραγωγικών αλυσίδων. Οι δραστηριότητες αυτές απαιτούν μεγάλες εισροές εργασίας για την εξυπηρέτηση της γραμμής συναρμολόγησης με ελάχιστη ή καθόλου ειδίκευση/κατάρτιση και με πολύ χαμηλές αμοιβές. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου (και πρόσφατα οι χώρες του πρώην «Δεύτερου Κόσμου»). Ας σημειωθεί ότι η παραπάνω ιεράρχηση δεν είναι στατική και άκαμπτη, καθώς πολλά στοιχεία της συνδιαμορφώνονται και συνυπάρχουν σε αντιφατικές και περίπλοκες μορφοποιήσεις. Έτσι, θυλάκους «τριτοκοσμικής» παραγωγής μπορούμε να συναντήσουμε δίπλα στα αστραφτερά τοπία της καινοτομίας και των νέων τεχνολογιών που φιλοξενούνται στις παγκόσμιες πόλεις του μεταφορτικού καπιταλισμού, όπως μπορούμε να συναντήσουμε «νησίδες» έρευνας και τεχνολογίας σε τριτοκοσμικές χώρες. Συνεπώς, η παραπάνω ιεραρχική ταξινόμηση δεν είναι απόλυτη αλλά ενδεικτική των δεσποζουσών τάσεων του νέου ΔΚΕ που διαμορφώνονται μέσω της δυναμικής της παγκοσμιοποίησης.

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν έρευνες που έχουν ως αντικείμενο τις διαμορφούμενες γεωγραφίες των μεγάλων επιχειρήσεων, και ιδιαίτερα των πολυεθνικών, στο πλαίσιο της παγκόσμιας καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Τα βασικά στοιχεία της αναδιάρθρωσης των εταιρειών είναι τα ακόλουθα (Lovering 1989):

(1) Η αύξηση του μεγέθους των εταιρειών ως αποτέλεσμα των τάσεων συγκέντρωσης του κεφαλαίου ενόψει του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού.

(2) Η διχοτόμηση-ιεράρχηση των εταιρικών δραστηριοτήτων ανάμεσα σε αυτές που αφορούν τη σύλληψη και το σχεδιασμό διαδικασιών και προϊόντων και εκείνες που αφορούν τη συμβατική παραγωγή.

(3) Η κατάτμηση των παραγωγικών αλυσίδων σε επιμέρους φάσεις/κρίκους που μπορούν να χωροθετούνται σε διαφορετικούς γεωγραφικούς τόπους ανάλογα με τις απαιτήσεις τους για εισροές και παράλληλα να συντονίζονται κεντρικά μέσω των δυνατοτήτων που παρέχουν οι τεχνολογικά προηγμένες επικοινωνίες.

(4) Ο αυξανόμενος διεθνής ανταγωνισμός οδηγεί τις επιχειρήσεις σε προσπάθειες περιορισμού του κόστους εργασίας και αύξησης της παραγωγικότητάς της, πράγμα που οδηγεί σε προσπάθειες αυτοματοποίησης της παραγωγής μέσω της εισαγωγής

τεχνολογικά προηγμένου μηχανολογικού εξοπλισμού αλλά, παράλληλα, και σε αύξηση των αναγκών για ειδικευμένο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό. Αλλάζουν, συνεπώς, οι απαιτήσεις των εταιρειών για τεχνολογικές εισροές και εργασία, πράγμα που σημαίνει αλλαγές στο «ισοζύγιο» σχετικής ελκυστικότητας των διάφορων τόπων/περιφερειών ως περιοχών εγκατάστασης εταιρικών δραστηριοτήτων.

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις διαμορφώνουν ένα νέο διεθνή χωρικό καταμερισμό της εργασίας ανάλογο με αυτόν που περιγράφηκε παραπάνω. Οι επιχειρήσεις, στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για εργασία ανάλογα με τις τεχνολογίες παραγωγής και τη λειτουργική διαίρεση της παραγωγικής τους αλυσίδας, εκμεταλλεύονται τη χωρική διαφοροποίηση και ανισότητα στην κατανομή των αγορών εργασίας (βλ. αναλυτικότερα κεφ. 11). Η χωρική ανισότητα, συνεπώς, δεν αποτελεί μόνο αποτέλεσμα των εταιρικών αναδιαρθρωτικών στρατηγικών αλλά και προϋπόθεσή τους.

Όπως επισημάνθηκε πιο αναλυτικά στο κεφ. 11, ανάλογο με το παραπάνω σκεπτικό υιοθετεί και ο Simon (βλ. Healey & Ilbery 1990: 132). Σύμφωνα με τον εν λόγω θεωρητικό, οι σύγχρονες πολυεθνικές επιχειρήσεις μπορούν να παραλληλιστούν με «κέικ» που αποτελείται από τρεις στρώσεις: Η κατώτερη στρώση αντιστοιχεί στις βασικές διαδικασίες παραγωγής που οι χωροθετικές τους απαιτήσεις διαφοροποιούνται ανάλογα με το χαρακτήρα των εισροών και εκροών τους. Η μεσαία στρώση αντιστοιχεί στις καθημερινές διοικητικές λειτουργίες της επιχείρησης που αναζητούν χωροθέτηση σε μεγάλες πόλεις και περιφερειακά κέντρα με επάρκεια μεταφορικών/τηλεπικοινωνιακών υποδομών και υπαλληλικού προσωπικού (λευκών κολάρων), ενώ η ανώτατη στρώση περιλαμβάνει τις στρατηγικές λειτουργίες της επιχείρησης που αναζητούν χωροθέτηση σε μητροπολιτικές περιοχές εξειδικευμένης εργασίας, υψηλής πυκνότητας πληροφοριών, τεχνολογικών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου και πυκνών διεπιχειρηματικών δικτύων. Ένα ανάλογο μοντέλο ιεραρχημένης επιχείρησης - ιεραρχημένων χώρων διαμορφώνει και ο Hymer (1976, 1979).

Μια άλλη προσέγγιση αναπτύσσει ο Vernon (1966, 1979). Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στη θεωρία «κύκλου ζωής των προϊόντων» (product life-cycle) αναπροσαρμοσμένη σε συνθήκες διεθνούς παραγωγής με βάση την εμπειρία διάφορων βιομηχανιών των ΗΠΑ. Διακρίνονται πέντε τέτοιες φάσεις: Στην πρώτη φάση η παραγωγή νέων προϊόντων ξεκινά στις ΗΠΑ, καθώς οι επιχειρήσεις γνωρίζουν καλά την εγχώρια αγορά, το εγχώριο επιχειρηματικό περιβάλλον, τις ευκαιρίες χρηματοδότησης, τη σχετική νομοθεσία, τις απαιτούμενες υποδομές και υπηρεσίες κ.ο.κ. Η διεθνής ζήτηση για τα προϊόντα τους καλύπτεται με εξαγωγές των ΗΠΑ προς τις διάφορες χώρες. Στη δεύτερη φάση, καθώς οι τεχνολογίες παραγωγής ωριμάζουν και οι απαιτήσεις για ακριβή εξειδικευμένη εργασία μειώνονται, οι επιχειρήσεις ιδρύουν θυγατρικές μονάδες παραγωγής σε άλλες αναπτυγμένες χώρες, στην Ευρώπη ή στον Καναδά. Η εγκαθίδρυση παραγωγής σε αγορές του εξωτερικού υποκινείται είτε γιατί οι αμερικανικές επιχειρήσεις διείδαν ευκαιρίες μείωσης του κόστους παραγωγής και διανομής ή γιατί διαισθάνθηκαν ότι απειλείται η θέση τους στην εγχώρια αγορά λόγω αυξανόμενου διεθνούς ανταγωνισμού. Η παραγωγή στην Ευρώπη καλύπτει ανάγκες που πριν

ικανοποιούνταν από αμερικανικές εισαγωγές, με αποτέλεσμα η καμπύλη των αμερικανικών εξαγωγών να αρχίζει να πέφτει. Οι εξαγωγές των αμερικανικών μητρικών εργοστασίων αρχίζουν πλέον να προσανατολίζονται προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Στην τρίτη φάση, τα θυγατρικά εργοστάσια των αμερικανικών πολυεθνικών στην Ευρώπη αρχίζουν να εξάγουν στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες υποκαθιστώντας τις εισαγωγές προϊόντων των μητρικών εργοστασίων με αποτέλεσμα η καμπύλη των αμερικανικών εξαγωγών να πέφτει ακόμα περισσότερο. Στην τέταρτη φάση, τα ευρωπαϊκά εργοστάσια εξάγουν προϊόντα στις ΗΠΑ μετατρέποντάς τες από καθαρούς εξαγωγείς σε καθαρούς εισαγωγείς των προϊόντων αυτών. Στην πέμπτη τέλος φάση, η πλήρης τυποποίηση της παραγωγής επιτρέπει τη μετεγκατάστασή της στις χώρες χαμηλού κόστους οι οποίες εξάγουν τα προϊόντα στις αγορές των ΗΠΑ και της Ευρώπης. Φθάνουμε έτσι στο γνωστό σε όλους σήμερα φαινόμενο, ο Αμερικανός ή Ευρωπαίος καταναλωτής να αγοράζει προϊόντα «δικών του» πολυεθνικών (π.χ. αθλητικά παπούτσια της αμερικανικής NIKE ή συσκευές τηλεόρασης της ολλανδικής Philips) που όμως έχουν εισαχθεί στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη από εργοστάσια παραγωγής και τοπικά δίκτυα υπεργολάβων των αντίστοιχων εταιρειών στη Μαλαισία και την Κίνα αντίστοιχα.

Σύμφωνα με τον Coffey (1997), ο νέος ΔΚΕ έχει από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά αρχίσει να διαφοροποιείται κάτω από την επίδραση ενός «νεότερου νέου ΔΚΕ» (newer New International Division of Labour). Ο νεότερος αυτός ΝΔΚΕ δεν υποκαθιστά τον ΝΔΚΕ, αλλά συνυφαίνεται οργανικά μαζί του οδηγώντας τον όμως σε ορισμένες επιμέρους διαφοροποιήσεις, όπως:

Πρώτο, οι επιχειρήσεις των αναπτυγμένων χωρών αρχίζουν να εκμεταλλεύονται τα αποθέματα φθηνότερης εργασίας της ημιπεριφέρειας ή/και της περιφέρειας όχι μόνο μέσω των άμεσων κεφαλαιακών επενδύσεων σε εργοστάσια-παραρτήματα (σε φυσική δηλαδή βιομηχανική παραγωγή) αλλά και μέσω της εγκαθίδρυσης δικτύων υπεργολαβικών σχέσεων με αυτόνομες τοπικές επιχειρήσεις που ιδρύονται για το σκοπό αυτό (βλ. παρακάτω).

Δεύτερο, εκτός από τη βιομηχανική παραγωγή αρχίζουν να αποκεντρώνονται στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και ορισμένες τριτογενείς δραστηριότητες του κέντρου και κυρίως υπηρεσίες γραμματειακής υποστήριξης (back-office services). Οι δραστηριότητες αυτές είναι έντασης εργασίας και περιλαμβάνουν εισαγωγή δεδομένων ή επεξεργασία κειμένων σε Η/Υ για λογαριασμό μεγάλων γραφείων διεθνών συμβούλων, μεγάλων τραπεζών κ.λπ., ενημέρωση αρχείων πελατών για λογαριασμό ασφαλιστικών εταιρειών, κρατήσεις εισιτηρίων αεροπορικών εταιρειών και άλλες βοηθητικές υπηρεσίες για λογαριασμό των τριτογενών επιχειρήσεων του αναπτυγμένου κόσμου. Η εργασία που απαιτείται στις δραστηριότητες αυτές είναι επαναλαμβανόμενη εργασία ρουτίνας, χαμηλής ειδίκευσης και χαμηλού κόστους και τεχνικά μπορεί να πραγματοποιηθεί από απόσταση (tele-working). Αρκεί ένας μικρός χώρος, ένας Η/Υ και μια τηλεφωνική γραμμή με modem. Όπως και στην περίπτωση της αποκέντρωσης της φυσικής βιομηχανικής παραγωγής από τις χώρες του κέντρου στην ημιπεριφέρεια και περιφέρεια του παγκόσμιου οικονομικο-γεωγραφικού χώρου, έτσι και η αποκέντρωση των υπηρεσιών γραμματειακής υποστήριξης υπακούει σε τρία βασικά

κίνητρα: (α) την επίτευξη αριθμητικής ευελιξίας των επιχειρήσεων του κέντρου μέσω της ρύθμισης της έντασης των δικτυακών συναλλαγών έτσι ώστε η παραγωγή έργου να ανταποκρίνεται στις αυξομειώσεις της ζήτησης για τις συγκεκριμένες αυτές υπηρεσίες, (β) τη μείωση των αναγκών των επιχειρήσεων του κέντρου για επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου σε εγκαταστάσεις και εξοπλισμούς και (γ) την εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής δύναμης των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

Τρίτο, ορισμένες Νέες Βιομηχανικές Χώρες της ημιπεριφέρειας αρχίζουν να πραγματοποιούν ΞΑΕ σε γειτονικές τους χώρες ακόμα πιο χαμηλού κόστους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η Ν. Κορέα και η Ταϊβάν. Λόγω της αύξησης του κόστους εργασίας στις χώρες αυτές, πολλές βιομηχανικές τους επιχειρήσεις αποκεντρώνουν τις τυποποιημένες φάσεις της παραγωγής τους (είτε μέσω δημιουργίας εργοστασίων-παραρτημάτων είτε μέσω σύναψης υπεργολαβικών συμφωνιών) σε χώρες όπου το κόστος εργασίας διατηρείται ακόμα σε πολύ χαμηλά επίπεδα, όπως π.χ. στην Ταϊλάνδη και την Ινδονησία.⁷

Τέταρτο, παρατηρείται μια όλο και εντεινόμενη ροή ΞΑΕ μεταξύ των χωρών του κέντρου.⁸ Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ιαπωνία, της οποίας ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό ΞΑΕ κατευθύνεται σε χώρες της Ευρώπης και τις ΗΠΑ. Η τάση αυτή αναπροσανατολισμού της γεωγραφικής κατεύθυνσης των επενδύσεων είναι απόρροια δύο γενικότερων εξελίξεων: (α) της συγκριτικής αύξησης του κόστους παραγωγής σε αρκετές νέες βιομηχανικές χώρες της ημιπεριφέρειας, όπως και πιο πάνω σημειώθηκε, και (β) της ύπαρξης εργατικού δυναμικού σε ορισμένες περιοχές των αναπτυγμένων χωρών που είναι φθηνότερο από αυτό άλλων αναπτυγμένων χωρών.⁹

As σημειωθεί όμως ότι δεν είναι μόνο οι παράγοντες κόστους που έχουν οδηγήσει σε γεωγραφικό αναπροσανατολισμό των ΞΑΕ ανάμεσα στις χώρες του κέντρου, αλλά και οι στρατηγικές διείσδυσης των ξένων επιχειρήσεων στις εθνικές αγορές των χωρών υποδοχής και η αποφυγή των διάφορων δασμολογικών και άλλων εμπορικών εμποδίων. Σύμφωνα με τον Krugman (1995) η στρατηγική διείσδυσης ιαπωνικών πολυεθνικών στην αμερικανική οικονομία υπακούει σε αυτά τα κίνητρα. Σύμφωνα

7. Για παράδειγμα, ενώ ένας έμπειρος τυπικός βιομηχανικός εργάτης στη Ν. Κορέα κοστίζει στην επιχείρηση 3,60 δολ. ΗΠΑ την ώρα, στην Ινδονησία στοιχίζει 2,90 δολ. ΗΠΑ την ημέρα (8 ώρες), δηλαδή σχεδόν 10 φορές φθηνότερα (Coffey 1997: 56).

8. Σύμφωνα με υπάρχοντα στοιχεία, το 1991 π.χ. επιχειρήσεις ξένων συμφερόντων (βρετανικών, ολλανδικών και ιαπωνικών) κατείχαν πάνω από το 13% των συνολικών μεταποιητικών κεφαλαίων των ΗΠΑ, το 50% της παραγωγής καταναλωτικών ηλεκτρονικών ειδών, το 33% της παραγωγής της χημικής βιομηχανίας, το 20% της αυτοκινητοβιομηχανίας, το 70% της βιομηχανίας ελαστικών και το 50% της βιομηχανίας παραγωγής φιλμ και εγγραφής μέσω αναπαραγωγής ήχου (Barnet & Cavanagh 1994).

9. Στις ΗΠΑ, μικρές πόλεις των νότιων περιφερειών όπως π.χ. η Alabama και το Dothan διαθέτουν εργατικό δυναμικό υψηλής παραγωγικότητας, χαμηλού επιπέδου συνδικαλιστικής οργάνωσης και κόστους πολύ μικρότερου από το αντίστοιχο εργατικό δυναμικό μεγάλων πόλεων της Γερμανίας ή της Ιαπωνίας. Για παράδειγμα, στο εργοστάσιο που έχει ιδρύσει η γνωστή γερμανική αυτοκινητοβιομηχανία BMW στη Νότια Καρολίνα των ΗΠΑ, ο μέσος εργατικός μισθός είναι 12 δολ. την ώρα, αντί για 28 δολ. την ώρα που είναι ο μέσος μισθός του Γερμανού εργάτη της επιχείρησης, δηλαδή σχεδόν 2,5 φορές φθηνότερα (Coffey 1997: 57).

με συντηρητικές απόψεις νέο-προστατευτισμού, η συνεχιζόμενη εισροή ιαπωνικών επενδύσεων στις ΗΠΑ θα οδηγήσει σταδιακά στη μετατροπή πολλών αμερικανικών βιομηχανιών σε «εργοστάσια-κατσαβιδιού» (screwdriver plants) στα οποία χαμηλόμισθοι Αμερικανοί εργάτες θα συναρμολογούν γιαπωνέζικα προϊόντα.

Τα διεθνή υπεργολαβικά δίκτυα αποτελούν την πιο πρόσφατη μορφή γεωγραφικά διάχυτης δικτυακής εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο των εντεινόμενων τάσεων οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Ουσιαστικά πρόκειται για μια νέα δυναμική παγκόσμιας χωρο-βιομηχανικής οργάνωσης όπου παράλληλα με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις αναδύονται πολυεθνικά δίκτυα επιχειρήσεων ή «επιχειρήσεις-χταπόδια» που τα «πλοκάμια» τους αποτελούνται από δίκτυα προμηθευτών και υπεργολάβων εγκατεστημένων στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Τα υπεργολαβικά αυτά δίκτυα οργανώνονται και συντονίζονται από επιχειρήσεις-εντολείς του αναπτυγμένου κόσμου, οι οποίες μοιάζουν με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις κατά το ότι δραστηριοποιούνται και σε άλλες χώρες πέρα από τη χώρα καταγωγής τους. Διαφέρουν όμως παράλληλα απ' αυτές στο ότι, πρώτον, είναι πολύ μικρότερου μεγέθους (μερικές απασχολούν μερικές εκατοντάδες μόνο εργαζόμενους) και, δεύτερον, δεν είναι ιδιοκτήτες φυσικών παραγωγικών εγκαταστάσεων αλλά χρησιμοποιούν τη φυσική παραγωγή άλλων, αυτόνομων τοπικών επιχειρήσεων-υπεργολάβων σε χώρες της ημιπεριφέρειας και της περιφέρειας. Στην προσπάθειά τους να αποδεσμεύουν όλο και περισσότερο κεφάλαιο από την άμεση «φυσική παραγωγή» προκειμένου να χρηματοδοτούν τις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες τους σε E&A, σχεδιασμό, προώθηση, διαφήμιση, απόκτηση στρατηγικής πληροφορίας κ.λπ., οι επιχειρήσεις του κέντρου συγκροτούν διεθνή υπεργολαβικά δίκτυα με επιχειρήσεις των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών στις οποίες μεταβιβάζουν τα κόστη και τα ρίσκα της φυσικής παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα διατηρούν το στρατηγικό έλεγχο των παραγωγικών τους αλυσίδων. Τα δίκτυα αυτά μπορεί να διακλαδίζονται σε ιεραρχικά δομημένα υπεργολαβικά επίπεδα που μπορεί να καταλήγουν και σε σπίντια-εργαστήρια παραγωγής με το κομμάτι (φασόν). Όπως επισημαίνει ένας μελετητής:

Μέσω στρατηγικών διεθνούς υπεργολαβικής δικτύωσης, οι επιχειρήσεις-εντολείς του κέντρου επιτυγχάνουν πολλαπλούς ταυτόχρονα στόχους: (α) Μειώνουν τις απαιτήσεις τους σε πάγιο και μεταβλητό κεφάλαιο δημιουργώντας κεφαλαιακά αποθέματα για χρηματοδότηση πιο κρίσιμων εταιρικών δραστηριοτήτων. (β) Μέσω του ελέγχου της έντασης των υπεργολαβιών που συντονίζουν, επιτυγχάνουν αυξημένο επίπεδο αριθμητικής ευελιξίας σε ανταπόκριση με τις αυξομειώσεις της διεθνούς ζήτησης για τα προϊόντα τους. (γ) Μεταβιβάζουν τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά κόστη της φυσικής παραγωγής σε χώρες όπου το δικαίωμα στην έστω και χαμηλά αμοιβόμενη υπεργολαβική εργασία έχει πολύ μεγαλύτερη κοινωνική σημασία π.χ. από την προστασία του περιβάλλοντος ή την τήρηση της εργασιακής νομοθεσίας. Μεταβιβάζουν, έτσι, τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που συνεπάγεται η βιομηχανική ανάπτυξη στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες των υπεργολαβικών επιχειρήσεων. Η διεθνοποίηση των κεφαλαιαγορών και οι νέες τεχνολογίες έχουν κάνει πολύ πιο εύκολο το δρόμο της διεθνούς λειτουργίας και δικτύωσης των κεντρικών επιχειρήσεων με υπεργολάβους-παραγωγούς διάσπαρτους σε διάφορους τόπους του πλανήτη. Η έκταση των διεθνών αυτών υπεργολαβικών δικτύων είναι τέτοια, που ορισμένοι ανασυζητούν για το εάν η μεγάλη πολυεθνική επιχείρηση, με τον

τρόπο που την ξέραμε μέχρι σήμερα, έχει μέλλον στη διαμορφούμενη νέα οικονομία των δικτύων (Barff 1996: 61-2).

17.5. Η παγκόσμια εικονική γεωγραφία των ροών ενάντια στην πραγματική γεωγραφία των τόπων;

Σημαντική συμβολή στην επιστημονική συζήτηση για την οικονομική γεωγραφία των παγκόσμιων αλλαγών που συνδέονται με την αναδιάρθρωση του αναπτυγμένου καπιταλισμού αποτελεί η προσέγγιση του Castells (1996). Κεντρικό στοιχείο στην προβληματική του είναι η τεχνολογική αλλαγή η οποία οδηγεί σε ένα νέο κοινωνικό μόρφωμα, το λεγόμενο «πληροφοριακό καπιταλισμό» (informational capitalism), που τείνει σταδιακά να αντικαταστήσει παλαιότερους τρόπους ανάπτυξης όπως ο αγροτικός και ο βιομηχανικός. Στον πληροφοριακό τρόπο ανάπτυξης, η αύξηση του πλεονάσματος βασίζεται στη βελτίωση της ποιότητας της ανθρώπινης γνώσης ως πηγής δημιουργίας νέας γνώσης και καινοτομικής ικανότητας (βλ. Feldman 1994, Edquist *et al.* 2001). Ο πληροφοριακός τρόπος ανάπτυξης συνοδεύεται από σημαντικές κοινωνικές αλλαγές τόσο στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής όσο και στις εργασιακές και κοινωνικές σχέσεις. Οι αλλαγές αυτές με τη σειρά τους δεν μπορούν να ικανοποιηθούν στα παλαιά γεωγραφικά πλαίσια του βιομηχανικού καπιταλισμού της φορντικής περιόδου και για το λόγο αυτόν οδηγούν σε γεωγραφικές αλλαγές που διαμορφώνουν νέα τοπία ανισότητας στην παγκόσμια οικονομική και κοινωνική γεωγραφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Ο επιστημονικο-τεχνικός πυρήνας του νέου πληροφοριακού τρόπου ανάπτυξης βρίσκεται στη μικροηλεκτρονική τεχνολογία και την τεχνολογία των υπολογιστών (Castells 1996: 12). Καρδιά αυτής της τεχνολογίας είναι η τεχνολογία του μικροεπεξεργαστή. Η γενετική αυτή τεχνολογία οδηγεί σε νέες βιομηχανικές εφαρμογές όπως είναι οι εφαρμογές CAD/CAM/CAE, τα ευέλικτα εργοστασιακά συστήματα και οι βιομηχανικοί αυτοματισμοί που βασίζονται στη ρομποτική, καθώς και οι «προηγμένοι αυτοματισμοί γραφείου» (advanced office automations). Παράλληλη εξέλιξη παρατηρείται στις τεχνολογίες νέων υλικών, στις τεχνολογίες υπερεπεξεργαστών, στις τεχνολογίες laser, τις τεχνολογίες ανανεώσιμων πηγών ενέργειας καθώς και στις τεχνολογίες που σχετίζονται με τη γενετική μηχανική, τη μοριακή βιολογία και τη βιοτεχνολογία. Ο «σκληρός πυρήνας» της επεξεργασίας πληροφοριών συντίθεται από γνώση η οποία συγκροτεί και δίνει νόημα στη μάζα της πληροφορίας που απαιτείται για τη διαχείριση των σύνθετων οργανώσεων και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η πληροφορία αποτελεί ακόμα το συνδεδετικό ιστό μεταξύ παραγωγής (προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών) και κατανάλωσης (ζήτησης) στο «έδαφος» των γιγαντιαίων παγκοσμιοποιημένων αγορών. Το κράτος πρόνοιας, έχοντας διαμορφώσει ένα γιγάντιο δίκτυο πληροφοριακών υποδομών, διευκόλυνε την εξέλιξη αυτή. Όμως, δεν μπορεί πλέον να αντεπεξέλθει στις νέες συνθήκες του πληροφοριακού τρόπου ανάπτυξης και προβαίνει σε αναδιάρθρωσεις επαναπροσανατολίζοντας το

ρόλο του μέσα από δημόσιες επενδύσεις σε γνώση, δηλαδή επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο (Castells 1996: 20).

Η βασισμένη στις νέες τεχνολογίες παγκόσμια καπιταλιστική αναδιάρθρωση παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Castells 1996: 23 κ.ε.):

(1) Αποκόμιση από το κεφάλαιο μεγαλύτερου ποσοστού υπεραξίας και ποσοστού κέρδους.

(2) Αύξουσα συγκέντρωση των διαδικασιών δημιουργίας γνώσης και λήψης αποφάσεων.

(3) Αύξουσα ευελιξία του συστήματος και των σχέσεων ανάμεσα στα τμήματά του.

(4) Αλλαγή του χαρακτήρα και του ρόλου της κρατικής παρέμβασης. Παρατηρείται μια γενικότερη στροφή από κοινωνικές αναδιανεμητικές πολιτικές (κεϋνστανισμός) σε πολιτικές ενίσχυσης της αγοράς και της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας (μονεταρισμός, νεοφιλελευθερισμός).

(5) Επιταχυνόμενη οικονομική παγκοσμιοποίηση με στόχο το άνοιγμα νέων αγορών και την αύξηση των καπιταλιστικών κερδών. Πρακτικά αυτό σημαίνει: (α) Δημιουργία ευνοϊκών όρων επένδυσης και παραγωγής οπουδήποτε στον κόσμο (ομοιογενοποίηση των συνθηκών παραγωγής, ανταλλαγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου). (β) Μέσω της παγκοσμιοποίησης των επενδυτικών ευκαιριών, αύξηση του ρυθμού κύκλισης του κεφαλαίου. (γ) Δημιουργία νέων προϊόντων και άνοιγμα νέων αγορών καθώς και ενοποίηση πρώην διάσπαρτων αγορών, πράγμα που οδηγεί στην οριζόντια ομοιογενοποίηση των αγορών με κάθετη διαφοροποίηση των κοινωνιών. (δ) Ενταση του οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων, περιφερειών και χωρών.

(6) Μετατόπιση του κέντρου βάρους από τις μεγάλες ιεραρχικά διαρθρωμένες επιχειρήσεις σε αποκεντρωμένα δίκτυα επιχειρήσεων. Τα δίκτυα αυτά: (α) Υλοποιούν τυπικές ή/και άτυπες σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων που μειώνοντας τα ατομικά κόστη παραγωγής μέσω επίτευξης εξωτερικών οικονομιών, αυξάνουν την κερδοφορία του κεφαλαίου συνολικά. (β) Παρέχουν τη βάση δημιουργίας στρατηγικών συμμαχιών μεταξύ των πολυεθνικών επιχειρήσεων που αποτελούν τη «σπονδυλική στήλη» της νέας παγκοσμιοποιούμενης οικονομίας.

Το τελευταίο αυτό σημείο αποτελεί το βασικό εξηγητικό στοιχείο της νέας παγκόσμιας γεωγραφίας της παραγωγής και της ανάπτυξης κατά τον Castells. Τα δίκτυα που συγκροτούνται με βάση τις νέες τεχνολογίες πληροφορικής, παρέχουν την οργανωτική πλατφόρμα για την μετατροπή των υλικών γεωγραφικών χώρων της παραγωγής σε άυλους χώρους ροών πληροφορίας και εξουσίας που συνθέτουν το νέο ευέλικτο σύστημα παραγωγής και διαχείρισης (Castells 1996: 32). Βασικό στοιχείο αυτής της νέας πραγματικότητας είναι η μείωση της σημασίας του «τόπου» στη χωροθέτηση των δραστηριοτήτων. Οι ιδιαίτερες ταυτότητες των επιμέρους γεωγραφικών τόπων υποτάσσονται στην «α-χωρική» (spaceless) λογική των εταιρικών δικτυακών ροών πληροφορίας μεταξύ τους (Castells 1996: 71). Οι εταιρείες, όντας πολύ περισσότερο εξαρτημένες από άυλα δίκτυα πληροφοριακών ροών και λιγότερο από τοπικές γεωγραφικές συνθήκες, παρουσιάζουν το φαινόμενο της «αποεδαφικοποίησης» (de-territorialization),

της ανεξάρτησης από συγκεκριμένους τόπους. Η χωροθέτησή τους μπορεί δυναμικά να γίνεται σε οποιαδήποτε περιοχή του πλανήτη, φθάνει αυτή να καλύπτεται επαρκώς από το πληροφοριακό δίκτυο. Οι περιοχές υψηλά ειδικευμένης εργασίας και καινοτομικού τεχνολογικού περιβάλλοντος θα εξακολουθούν να αποτελούν προνομοιακούς τόπους χωροθέτησης των στρατηγικών λειτουργιών σχεδιασμού, έρευνας και ανάπτυξης των επιχειρήσεων (Castells 1996: 72). Όμως οι διαδικασίες συμβατικής παραγωγής μπορούν πλέον να χωροθετούνται πρακτικά οπουδήποτε, φθάνει να εξασφαλίζουν πρόσβαση σε κατάλληλες αγορές εργασίας και υπηρεσίες υποστήριξης, πράγμα που γίνεται σήμερα δυνατό με τη βοήθεια των νέων πληροφοριακών τεχνολογιών.

Ο Castells (1996: 73) διακρίνει τα εξής στοιχεία καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων: (α) εργασίες έρευνας και σχεδιασμού έντασης γνώσης και πληροφορίας, (β) προηγμένες λειτουργίες παραγωγής, (γ) ανειδίκευτη εργασία συναρμολόγησης μερών και εξαρτημάτων, και (δ) διαδικασίες ποιοτικού ελέγχου των τελικών προϊόντων. Κάθε «κρίκος» της παραγωγικής αλυσίδας αντιστοιχεί σ' ένα ξεχωριστό τεχνολογικό, εργασιακό και οργανωτικό περιβάλλον, το οποίο με τη σειρά του παραπέμπει σε μια αντίστοιχη τυπολογία-ιεραρχία χώρων κατάλληλων για τη χωροθέτηση των ξεχωριστών αυτών κρίκων. Οι χώροι αυτοί, ωστόσο, δεν είναι απόλυτα διακριτοί μεταξύ τους όπως στις προηγούμενες περιόδους φορντικής βιομηχανικής οργάνωσης. Αποτελώντας «κόμβους» ενός πλανητικού πλέον πληροφοριακού δικτύου, χάνουν τα συγκεκριμένα υλικά προσδιοριστικά τους στοιχεία που σχετίζονται με τη γεωγραφική ταυτότητα του συγκεκριμένου τόπου. Έτσι, τα πραγματικά χωροθετικά μορφώματα της ανάπτυξης του πληροφοριακού καπιταλισμού παραμένουν εξαιρετικά ευέλικτα και ευμετάβλητα, καθώς προσδιορίζονται όχι τόσο από τις υλικές χωρικές εξαρτήσεις της παραγωγής όσο από τη σχετική σημασία των διάφορων τόπων-κόμβων του πλανητικού πληροφοριακού δικτύου.

Διάφορες έρευνες έχουν δείξει ότι η υπερβολική έμφαση του Castells στην παγκόσμια οικονομική γεωγραφία των ροών σε βάρος της «τοπικοποιημένης» γεωγραφίας της παραγωγής είναι αβάσιμη. Η σφαίρα του «τοπικού» εξακολουθεί να παίζει σημαντικότατο ρόλο στη χωρική οργάνωση της παραγωγής παρά την παγκοσμιοποιητική και ομοιογενοποιητική δυναμική των πληροφοριακών δικτύων και ροών που «εκμηδενίζουν το χώρο μέσω του χρόνου» κατά τη γνωστή ρήση του Marx (1973) ή που συμπιέζουν την εμπειρία του χωρο-χρόνου (Harvey 1995). Η κλίμακα του τοπικού, της περιφέρειας, εξακολουθεί να είναι αυτή στο πλαίσιο της οποίας συγκροτούνται τόσο οι εργασιακές δεξιότητες όσο και οι πολιτικές, οι θεσμοί και τα δίκτυα υποστήριξης της βιομηχανικής δραστηριότητας (Amin & Thrift 1997, Storper 1997, Scott 2000, Soja 1989). Είναι αυτή στο πλαίσιο της οποίας συγκροτούνται τα καινοτομικά δικτυακά περιβάλλοντα που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την προσέλκυση επενδύσεων υψηλής τεχνολογίας και υψηλού βαθμού ενσωματωμένης γνώσης. Κάτω από αυτή την οπτική, το τοπικό επίπεδο υλοποιεί και εκφράζει την κατακερματισμένη χωρικότητα (spatiality) της παγκοσμιοποίησης. Σε αντίθεση με τις προβλέψεις για το «τέλος της γεωγραφίας» (O'Brien 1992), η γεωγραφία εξακολουθεί να κάνει τη διαφορά. Η παγκοσμιοποιημένη γεωγραφία των ροών δεν υποκαθιστά την τοπικο-

ποιημένη γεωγραφία της παραγωγής αλλά διαπλέκεται διαλεκτικά μαζί της σε μια διαδικασία «παγκόσμιας τοπικοποίησης» (glocalization – βλ. Swyngedouw 1992). Μια διαδικασία όπου οι παγκόσμιες διαδικασίες εκφράζονται τοπικά, ενώ παράλληλα οι τοπικές διαδικασίες αποτελούν τμήμα μιας παγκόσμιας δυναμικής.

Όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες, η παγκοσμιοποίηση των πληροφοριακών ροών δεν είναι παρά ένας ιδεολογικός μύθος (Thrift 1996). Ένας μύθος που αποκρύπτει τις έντονες οριζόντιες (γεωγραφικές) ανισότητες της κατανομής τους και τις κάθετες (κοινωνικές) διαφοροποιήσεις αυτών που έχουν πρόσβαση σε αυτές. Οι τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι και οι πληροφοριακές ροές διασυνδέουν ακαριαία το χρηματιστήριο του Τόκιο με αυτό του Λονδίνου, της Φρανκφούρτης ή της Νέας Υόρκης, δεν φθάνουν όμως στις ζώνες παραγκουπόλεων που περιβάλλουν τα πολυεθνικά κέντρα των τριτοκοσμικών μητροπόλεων ούτε στις ζώνες ανεργίας και κοινωνικού αποκλεισμού στο εσωτερικό των δυτικών παγκόσμιων πόλεων (Λεοντίδου 2002). Όπως παρατηρεί ο Thrift (1996: 31), στο παγκόσμιο ηλεκτρονικό χωριό των πληροφοριακών δικτύων και ροών υπάρχουν «ηλεκτρονικά γκέτο», χώροι αποκλεισμού από τα οφέλη των νέων τεχνολογιών του πληροφοριακού καπιταλισμού. Η παγκοσμιοποίηση των πληροφοριακών ροών δεν είναι συνεπώς τίποτε άλλο παρά μια επιλεκτική στρατηγική εγκλεισμού των διευθυντικών στελεχών στα κέντρα ελέγχου και διαχείρισης της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, και αντίστοιχα αποκλεισμού εκείνων των μαζών που η ζωή τους δεν εμφανίζεται καν στις επίσημες στατιστικές – των αφανών και παρείσακτων του συστήματος. Όπως υπογραμμίζει η Massey (2000), η παγκοσμιοποίηση, πριν και πέρα απ' όλα, είναι μια «γεωγραφία της ισχύος». Αλλά ακόμα και στις ζώνες υπανάπτυξης που φθάνουν τα πληροφοριακά δίκτυα, οι ανισότητες ενισχύονται αντί να συγκλίνουν: Τα δίκτυα πληροφοριακών ροών δεν επιτελούν απλώς και μόνο τον προφανή τους ρόλο, την ακαριαία μεταφορά πληροφοριών ανά τον κόσμο, αλλά και έναν ακόμα πιο σημαντικό (αλλά αφανή) ρόλο, αυτόν της εκμετάλλευσης (μέσω της τηλε-εργασίας) της φθηνής ανειδίκευτης εργασίας ενός παγκόσμιου εφεδρικού εργατικού στρατού στον τομέα των υπηρεσιών χαμηλής στάθμης.

17.7. Αντί συμπεράσματος

Η ανάλυση που προηγήθηκε στο προκείμενο κεφάλαιο έδειξε ότι για την κριτική Οικονομική Γεωγραφία υφίσταται μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή σε αφηρημένο επίπεδο μια μακροσκοπική διαδικασία – η οικονομική παγκοσμιοποίηση – και στον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία αυτή υλοποιείται σε συγκεκριμένα εδαφικά πλαίσια. Υποστηρίζουμε ότι η οικονομική παγκοσμιοποίηση προϋποθέτει την άρση των εδαφικών περιορισμών στη χωρική κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας – την κατάργηση δηλαδή της συνθήκης του χώρου. Παράλληλα όμως η υλοποίηση της διαδικασίας αυτής προϋποθέτει την επαναφορά της συνθήκης του χώρου στο κέντρο της προβληματικής – την επικέντρωση της ανάλυσης στο πλέγμα των γεωγραφικών τόπων εγκατάστασης της παραγωγής

και ελέγχου των παραγωγικών αλυσίδων που αποκαθετοποιούνται και επανασυγκεντρώνονται κάτω απ' τις ισχυρές ωθήσεις της μεταφορντικής αναδιάρθρωσης και της ευέλικτης συσσώρευσης. Οι τόποι αυτοί αντιπροσωπεύουν εδαφικοποιημένους και διαφοροποιημένους υλικούς και άυλους πόρους και υποδομές πάνω στους οποίους εδράζεται κάθε οικονομική δραστηριότητα και συνεπώς και οι παγκοσμιοποιούμενες οικονομικές δραστηριότητες. Η παγκοσμιοποίηση, συνεπώς, δεν αναιρεί την σημασία του τοπικού, της συνθήκης του χώρου, και σε τελική ανάλυση της γεωγραφίας, αλλά την εγγράφει ως οργανικό στοιχείο στο «γονιδίωμά» της. Όσο και αν φαίνεται οξύμωρο, η παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία υλοποιείται μόνο μέσω της «τοπικοποίησης» των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των μηχανισμών ελέγχου της παγκόσμιας οικονομίας. Με άλλα λόγια, το τοπικό/περιφερειακό επίπεδο εξακολουθεί να αποτελεί τη βασική γεωγραφική κλίμακα συγκρότησης των όρων παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στην αρένα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, καθώς και το βασικό επίπεδο άσκησης ρυθμιστικής και συντονιστικής πολιτικής. Συνεπώς, το φαινόμενο που ονομάστηκε οικονομική παγκοσμιοποίηση και που μυθοποιήθηκε τόσο από τους υποστηρικτές όσο και από τους αρνητές του, δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα παγκόσμιο καλειδοσκοπικό μόρφωμα διαφοροποιημένων περιφερειακών δυνατοτήτων και πολλαπλών αλληλεπιδρώντων επιπέδων χωροοικονομικής ανισότητας.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι για την κριτική Οικονομική Γεωγραφία η παγκοσμιοποίηση αποτελεί μια εγγενώς συγκρουσική διαδικασία που συνδέει διαφορετικές οικονομίες, κοινωνίες και γεωγραφικούς τόπους σε παγκόσμιες διαβαθμισμένες σχέσεις που εμπεριέχουν διαφοροποιήσεις, ανισότητες και αποκλεισμούς τόσο στην οριζόντια (γεωγραφική) όσο και στην κάθετη (κοινωνική) κατανομή των όποιων ωφελημάτων της. Οι σχέσεις αυτές συγκροτούνται και οργανώνονται από εκείνες τις δυνάμεις που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία. Οι πάντες είναι μεν πάνω στην υδρόγειο αλλά δεν είναι οι πάντες «παίκτες» στη νέα παγκόσμια οικονομία (Thurow 2000: 35). Η παγκοσμιοποίηση είναι πρώτα και κύρια μια άνιση οικονομική, κοινωνική και πολιτική γεωγραφία της ισχύος (Massey 2000) ή, με άλλα λόγια, η γεωοικονομική και γεωπολιτική εικόνα της «αυτοκρατορίας» – με την έννοια των Hardt & Negri (2002). Αλλά όπως μας διδάσκει η Ιστορία, κάθε έκφραση ισχύος φέρνει εγγεγραμμένες στο «γονιδίωμά» της τις κοινωνικές εκείνες δυναμικές που κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες θα δρομολογήσουν μια παγκοσμιοποίηση με περισσότερο ανθρώπινο πρόσωπο, λιγότερες χωροκοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμούς και περισσότερη επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμών, λαών και τόπων. Ίσως, τότε, η παρακαταθήκη του Διαφωτισμού που σήμερα βιώνεται ως ουτοπία (αν όχι ως ανάθεμα από τους μετα-μοντερνιστές) να μετατραπεί σε πραγματικότητα. Σίγουρα, όμως, δεν θα είναι ο φονταμενταλισμός των αγορών η κινητήρια δύναμη που θα βρίσκεται πίσω από έναν τέτοιο ιστορικό μετασχηματισμό.